

Kazneno (krivično) pravosuđe u rimskoj Republici: od monarhije do pada Republike

SAŽETAK

Ovaj rad pruža (sveobuhvatnu) analizu razvoja rimskog kaznenog (krivičnog) postupka od kraljevskog doba do kraja Republike. Autor istražuje kako je rano rimsko društvo prešlo sa privatne osвете na državno provođenje pravde, naglašavajući nerazdvojjnost prava, religije i politike. Kroz detaljno razmatranje institucija kao što su *quaestores parricidii*, *quaestiones perpetuae*, te reformi koje su sproveli Sula, Ciceron i Pompej, tekst prikazuje sve veću formalizaciju, specijalizaciju i politizaciju krivičnog prava. Posebna pažnja posvećena je procesnim principima, uključujući pretpostavku nevinosti, akuzatorni model i pravila dokazivanja. Zaključno, rimsko krivično pravo – iako često zapostavljeno u korist privatnog prava – imalo je značajan uticaj na temeljne koncepte savremenih evropskih krivičnopravnih sistema.

Ključne riječi: rimski krivični (kazneni) postupak, *quaestiones perpetuae*, akuzatorni model, pretpostavka nevinosti, Suline pravne reforme, republičke pravne institucije, politička suđenja u antičkom Rimu.

UVOD

Iako se rimsko pravo prevashodno proslavlja zbog svojih monumentalnih doprinosa razvoju privatnog prava, evolucija njegovog javnog prava – naročito krivičnog (ili bolje rečeno kaznenog) – predstavlja jednako značajnu, ali u poređenju s tim manje istraženu dimenziju.¹ Kako je Rim prelazio iz skromne

* Filip Novaković, magistar prava, student doktorskog studija prava na Pravnom fakultetu Univerziteta u Zenici (područje: Krivično pravo). Dopisni član Bosansko-hercegovačko-američke akademije umjetnosti i nauka. Član Udruženja pravnika Republike Srpske, Paleontološkog društva, Viktimološkog društva Srbije i Hrvatske udruge za europsko kazneno pravo. E-pošta: filip.novakovic.acc@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9979-5824>.

¹ U ovom radu, za rimske postupke vezane za kažnjavanje počinitelja delikata koristi se izraz *kazneni postupak*, a ne savremeniji termin *krivični postupak*. Ovakav izbor terminologije zasnovan je na nekoliko razloga. Prije svega, rimsko pravo nije poznavalo sistematizovanu i kodifikovanu granu prava koju bismo danas mogli označiti kao „krivično pravo“. Norme

gradske države na Apeninskom poluostrvu u ogromnu imperijalnu silu koja se prostirala na tri kontinenta, tako su se i njegove javne pravne institucije, uključujući one vezane za krivičnu pravdu (i pravosuđe), morale prilagođavati rastućoj složenosti upravljanja i društvene kontrole.

Rimsko krivično (kazneno) pravo nastalo je prvenstveno kao mehanizam očuvanja građanskog i političkog poretka *res publica*. Iako korpus rimskih pravnih tekstova – posebno onih sačuvanih kroz Justinijanovu kodifikaciju – naglašava prije svega institute privatnog prava, fragmenti krivičnog (kaznenog) prava ipak su vidljivi. *Corpus Iuris Civilis*, naročito *Digest* i *Codex*, sadrže značajne reference na djela koja bi se danas klasifikovala u sferu krivičnog (kaznenog) prava, poput veleizdaje, ubistva, falsifikovanja isprava, različitih oblika nasilja (*vis publica*, *vis privata*), korupcije, pronevjere javnih sredstava i zloupotrebe službenog položaja. Naravno, anahrono je na antički Rim primjenjivati savremene pojmovne okvire krivičnog (kaznenog) prava. Rimske predstave o zločinu i kazni bile su duboko ukorijenjene u društveno-politički kontekst svoga vremena, a pravne norme često su oblikovane vladajućim političkim imperativima. Ipak, mnogi temeljni elementi savremene krivičnopravne jurisprudencije – posebno oni koji se tiču procesnih garancija, javnog interesa i uloge sudske vlasti – imaju svoje prethodnike u rimskom pravnom mišljenju.

Naučna pažnja tradicionalno je bila snažnije usmjerena na rimski građanski postupak, s obzirom na njegovu detaljnu razradu i trajni uticaj na kontinentalne pravne tradicije. Međutim, proučavanje krivičnog (kaznenog) postupka nudi jednako dragocjene uvide, naročito kada se posmatra u svjetlu unutrašnjih nestabilnosti Rima – građanskih ratova, ekonomskih kriza i političkih previranja – koje su često zahtijevale primjenu izvanrednih pravnih mjera. Procesni odgovori na kriminalitet, naročito u takvim turbulentnim periodima, odražavaju šira nastojanja Rima da očuva javni poredak i učvrsti autoritet države.

Ova studija prati razvoj rimskog krivičnog (kaznenog) postupka od kraljevskog perioda, preko rane i srednje Republike, do kasnorepublikanske epohe, neposredno prije uspona principata. Analizirat će inkriminaciju pojedinih djela

---

koje su uređivale delikte i zločine razvijale su se fragmentarno, kroz pojedinačne zakone i praksu magistrata, pri čemu je zajednički imenitelj bio cilj izricanja i izvršenja kazne (*poena*). Upravo zato izraz „kazneni postupak“ preciznije oslikava suštinu rimskog procesnog modela, jer polazi od kazne kao centralne svrhe i ishoda postupanja. Dodatno, izraz „kazneni postupak“ u većoj mjeri odgovara kontinentalnoj terminološkoj tradiciji, posebno onoj prisutnoj u europskim pravnim sistemima, gdje se pojam „kazneno pravo“ i „kazneni postupak“ uobičajeno koristi u naučnim radovima iz pravne historije. Time se izbjegava anahronizam i prenaplašena analogija s modernim pojmom „krivičnog postupka“, koji je nerazdvojivo vezan za pozitivno pravo i savremene krivične propise. Stoga, korištenje termina „kazneni postupak“ omogućava jasnije razlikovanje rimskog pravnog nasljeđa od današnjeg procesnog prava, uz istovremeno očuvanje kontinuiteta s evropskom pravnom i terminološkom tradicijom.

i razvoj procesnih mehanizama za njihovo suđenje. Posebna pažnja biće posvećena transformaciji sudskih institucija, postepenoj formalizaciji procesnih normi i političkoj upotrebi krivičnog (kaznenog) prava od strane vladajućih elita.

U konačnici, rimsko krivično (kazнено) pravo – i materijalno i procesno – mora se posmatrati kao nerazdvojivo od političkih struktura i dinamike moći svoga vremena. Kažnjavanje zločina, izbor tijela nadležnih za suđenje i procedure primjenjivane u krivičnim (kaznenim) procesima bili su duboko povezani s evoluirajućim rimskim poimanjem državnosti i pravde. Shodno tome, ovaj rad nastoji pružiti paralelan prikaz razvoja krivičnih (kaznenih) normi i institucija zaduženih za njihovo sprovođenje, od epohe Sedmorice kraljeva do sumraka Republike.

2. PORIJEKLO I RAZVOJ KRIVIČNOG POSTUPKA POD RIMSKIM KRALJEVIMA

Porijeklo rimskog krivičnog postupka neraskidivo je povezano s ranim formiranjem rimske države u doba monarhije (oko 753–509. godine p. n. e.). U ovoj najranijoj fazi rimske historije, krivična djela su se uglavnom smatrala privatnim deliktima (*delicta privata*), o kojima su brinuli oštećeni ili njihove porodice, a ne neka organizovana državna vlast (Ogorelica, 1899, str. 12). Koncept krivičnog djela kao povrede šire *res publica* – zajedničkog interesa rimske zajednice – tek je postepeno nastajao kako se rimsko društvo razvijalo od plemenske, vojničke demokratije prema uređenijem građanskom poretku.

Kako je složenost društva rasla i kako se počela kristalizirati ideja javnog poretka, određena djela počela su se shvatati kao prijetnje ne samo pojedincima, nego i samoj *civitas*. Djela poput nanošenja tjelesne povrede (*iniuria*), povrede međa (*aratro deiectum*), kvarenja robova (*servus corruptus*), paljevine i velezdaje sve više su izazivala javnu zabrinutost i zahtijevala intervenciju institucija ovlaštenih da u ime zajednice primjenjuju prinudu (Sanders, 2007, str. 404). U ovim slučajevima, prijelaz sa privatne osvete na javno gonjenje predstavljao je temeljni preokret u rimskom pravnom shvatanju (Rosenfeld, 1912, str. 1–5).

Institucionalni okvir krivičnog postupka u kraljevskom periodu slabo je dokumentovan zbog fragmentarne prirode sačuvanih izvora. Ipak, na osnovu historijskih i antičkih rekonstrukcija, može se oprezno naslutiti vjerovatna struktura i funkcije krivičnopravnog aparata toga doba. Glavni akteri u vršenju krivične pravde bili su *rex* (kralj) i *populus Romanus* (rimski narod), čije su uloge odražavale neraskidivo prožimanje religijske i političke vlasti koje je obilježavalo to doba. Od Romula (*Romulus*) do Lucija Tarkvinija Oholog (*Lucius Tarquinius Superbus*), posljednjeg rimskog kralja, rimska država bila

je duboko povezana s religijskim ritualima. Zbog toga je krivični postupak imao izraženo sakralni karakter. *Rex*, ovlašten *imperium*-om, bio je ne samo vrhovni civilni i vojni magistrat, već i vrhovni sveštenik rimske zajednice.² U toj sakralnoj ulozi, njegova vlast u krivičnim stvarima nije proizlazila iz pravnog rezonovanja u modernom smislu, već iz njegove sposobnosti da tumači božansku volju u ime države. Prema Blagojeviću (1957, str. 72), kralj je prvenstveno imao funkciju ritualnog predvodnika proto-sudskog sabora – vjerojatno *comitia curiata* – pri čemu je posmatrao znamenja i vršio religijske obrede potrebne za pokretanje pravnog postupka.

Odlučujuća vlast u ranim krivičnim procesima ipak nije pripadala *rex*-u, već saboru *gentes*, aristokratskih rodova koji su činili rimski patricijat. Ovo kolegijalno tijelo djelovalo je i kao utvrditelj činjenica i kao sudija, odlučujući o krivnji optuženog na temelju običajnih normi i religijskih obreda. Neki autori (npr. Puhan i Pereterski, prema Blagojeviću, 1957, str. 76) sugerišu da su ta suđenja više ličila na zajedničke političke rasprave nego na formalne procese, pa su bila bliža političkim saborima nego modernim sudovima. Da bi se ovaj proces podržao, *rex* je imenovao posebne službenike poznate kao *quaestores parricidii*, koji su djelovali kao istražitelji i tužioc u predmetima teških zločina, naročito ubistva.³ Njihova funkcija bila je da prikupljaju dokaze, pozivaju svjedoke i iznose optužnicu protiv osumnjičenog. Ovi službenici predstavljaju jedne od najranijih pokušaja institucionalizacije istražnih funkcija u rimskom krivičnom pravu.

Pored *quaestores parricidii*, pojavila se i institucija *duumviri perduellionis* kao specijalizovani tribunal zadužen za gonjenje slučajeva *perduellio* – rane forme veleizdaje, koja je najčešće obuhvatala radnje shvaćene kao neprijateljske prema rimskoj državi. Ove zvaničnike, koje je obično imenovao kralj, a potvrđivao narod, zadatak je bio da vode istrage o djelima koja su smatrana egzistencijalnom prijetnjom političkom i religijskom poretku Rima. Ako bi optuženi bio proglašen krivim, naročito u slučajevima smrtne kazne, presuda je odražavala duboko religijsku prirodu rane rimske pravde. Okrivljeni je mogao biti proglašen *homo sacer* – osobom izopštenom iz ljudskog i božanskog društva, doslovno „svetom“ u smislu da je posvećena bogovima i lišena pravne

² Većina autora zastupa stav da je *rex* u kraljevskom periodu imao prvenstveno sakralnu vlast i ograničene sudske nadležnosti, djelujući kao religijska figura koja je predsjedavala saborima, ali nije samostalno donosila presude u krivičnim predmetima. Ovakvo tumačenje potvrđuju autori poput Mojovića, Blagojevića, Romca i Horvata. Ipak, postoje i alternativna shvatanja. Tako, na primjer, Berger smatra da je, uprkos kraljevoj religijskoj ulozi, on imao značajan uticaj na proces presuđivanja i da je vjerojatno konsultovao savjetodavna tijela prije donošenja odluka (Berger, 1991, str. 685).

³ Ovo ukazuje na to da je čak i u najranijim fazama rimskog krivičnog postupka teret dokazivanja mogao ležati na tužiocu, što nagovještava začetak načela kontradiktornosti u postupku.

zaštite. U manje teškim slučajevima, osuđeni bi postao *piaculum*, to jest, lice obavezno da prođe kroz religijsko očišćenje ili obavi obrede iskupljenja kako bi se obnovila ravnoteža između ljudskog i božanskog poretka.

Izvršenje smrtne kazne bilo je praćeno svečanim religijskim ritualima. Jedan od njih bio je recital *carmen horrendum* – „strašnog napjeva“ ili pogrebne pjesme koja se pjevala tokom marša na pogubljenje, naglašavajući sveti i neopozivi karakter presude (Schiller, 1978, str. 193). Ovaj ritualni element dodatno potvrđuje shvatanje rane krivične kazne ne samo kao čina pravne pri-nude, već i kao religijskog iskupljenja u ime zajednice.

U konačnici, krivični postupak tokom Kraljevine bio je duboko oblikovan teokratskim i zajedničkim karakterom ranog rimskog društva. Pravo, religija i politika bili su nedjeljivi, a pravda se nije izvršavala u ime apstraktnih pravnih normi, nego u cilju očuvanja sklada između božanske volje i građanskog poretka. Iako u embrionalnom obliku, ovi procesi postavili su temelje kasnijem institucionalnom razvoju u doba Republike, kada će vršenje krivične pravde postajati sve formalizovanije, politizovanije i sekularizovanije.

3. RAZVOJ RIMSKOG KRIVIČNOG POSTUPKA U DOBA REPUBLIKE

A. Pojam *crimen* i javni delikti u rimskoj Republici

U pravnoj terminologiji rimske Republike, pojam *crimen* (množina: *crimina*) ili *delictum publicum* korišten je za označavanje radnji koje su narušavale javni poredak i izazivale reakciju rimske države, čime su se razlikovale od *delicta privata*, odnosno građanskih delikata koji su se rješavali putem privatnih tužbi i zahtjeva za naknadu štete. *Crimina* su shvatana kao djela dovoljno teška da opravdaju kaznene mjere sankcionisane od strane države, koje su često uključivale tjelesne kazne ili smrtnu kaznu (Stanojević, 1998, str. 175; Kranjc, 1982, str. 16).

U ranoj Republici katalog javnih delikata bio je relativno ograničen. *Lex Duodecim Tabularum* (Zakonik dvanaest ploča), najranija kodifikacija običajnog prava iz sredine 5. vijeka p. n. e., već pokazuje začetak razlikovanja između privatnih i javnih delikata. Među zločinima koji su se smatrali prijetnjom javnom poretku nalazila su se ubistva (posebno ubistvo *pater familias*), veleizdaja, nanošenje magijske štete usjevima (*excantare fruges*), svetogrđe kroz zle inkantacije (*carmen malum*) i paljevina – delikti koji su često bili povezani s religijskim tabuima ili prijetnjama agrarnoj i društvenoj stabilnosti (Romic, 1973, str. 17–31; Danilović & Stanojević, 2003, str. 29–39).

Kako se rimsko društvo širilo putem vojnih osvajanja, kolonizacije i trgovine, obim javnog krivičnog prava razvijao se u skladu s demografskim i političkim transformacijama. Od 6. vijeka p. n. e. nadalje, Rim je svjedočio

eksponencijalnom rastu stanovništva – uslijed ratnih zarobljenika pretvorenih u robove, priliva stranaca (*peregrini*) i migracije iz ruralnih u urbane sredine. Ova demografska ekspanzija, u kombinaciji s rastućim političkim tenzijama između patricija i plebejaca, zahtijevala je razvoj robusnijeg i centralizovanijeg sistema krivične pravde. Značajna inovacija u republikanskom krivičnom pravu bila je pojava *crimen maiestatis* – doslovno „zločina povrede veličanstva“ ili veleizdaje – što je ilustriralo pomak ka politizaciji javnih delikata. Ovaj delikt je u početku obuhvatao zloupotrebu ili izdaju javne službe, a temeljio se na ideji zaštite *maiestas populi Romani*, suverene dostojanstvenosti rimskog naroda.⁴ S vremenom, njegov opseg je proširen na širok spektar ponašanja koje je ugrožavalo politički integritet i autoritet države, uključujući pobunu, špijunažu, zavođenje na pobunu i napade na magistrature ili državne institucije (Santalucia, 1989, str. 68–69; Plessis, Ando & Tuori, 2016, str. 342; Mojović, 2008, str. 170; Burdick, 2004, str. 122).

Tokom kasne Republike, posebno u okviru ustavnih reformi Gaja Julija Cezara, *crimen maiestatis* dodatno je preciziran i kodifikovan *Lex Iulia de maiestate*. Ovaj zakon je osmišljavao delikte protiv *res publica* – zajedničkog dobra – kao posebne političke zločine, naglašavajući zaštitu kolektivnih javnih interesa (*maiestas publicae*) nad individualnim pritužbama. On je predstavljao prelomnu tačku u rimskoj pravnoj tradiciji, u kojoj su politički relevantni zločini bili proceduralno i materijalno odvojeni od običnih delikata i podvrgnuti izuzetno pažljivoj sudskoj provjeri.⁵

Sa stanovišta procesnog razvoja, javno krivično suđenje sve više je postajalo domen magistrata, naročito u slučajevima smrtnih kazni. Magistrati poput *praetor urbanus* i *quaestores parricidii* imali su ovlasti da istražuju i gone zločine. Posebno je značajno da je u slučajevima kada je izricana smrtna kazna, osuđeni građanin imao pravo žalbe narodnom saboru – *provocatio ad populum* – najčešće upućene *comitia centuriata* (Mommsen, 1887, str. 163–164). Ova procesna garancija, ukorijenjena u principu građanskog učešća u vršenju pravde (pravosuđa), predstavljala je jedan od temelja republikanske pravne ideologije. Ipak, ovo pravo žalbe nije bilo apsolutno, a njegova stvarna efikasnost ostaje predmet naučne debate (Strachan-Davidson, 1912, str. 138–140; Kunkel, 1968, str. 111–113; 1974, str. 11–31). Neki autori tvrde da je nakon

⁴ Krivično djelo *crimen maiestatis* (izdaja) tokom Rimske Republike mora se razlikovati od ranijeg djela *perduellio*, koje se odnosilo na otvorene neprijateljske radnje protiv rimske države (Ulp. D. 48, 4, 11). Tokom diktature Sule, *Lex Cornelia de maiestate* uvela je stalni sud (*quaestio perpetua de maiestate*) posebno nadležan za ovakve slučajeve, čime je oduzeta nadležnost *tribuni plebis*.

⁵ Pod Principatom, a kasnije i Dominatom, obim djela *crimen laesae maiestatis* znatno je proširen kako bi obuhvatio i uvrede na račun ličnosti *princepsa*, a potom i *dominusa*, što odražava sve autokratski karakter rimske vlasti.

donošenja *Lex Duodecim Tabularum, comitia centuriata* zadržala isključivu nadležnost nad kapitalnim slučajevima, koji su uključivali ne samo ubistvo i veleizdaju, već i krivokletstvo, lažno svjedočenje i religijske prekršaje.⁶ Drugi, poput Santalucije (1989, str. 31–89), smatraju da je proces često podrazumijevao prethodno utvrđivanje krivice od strane magistrata ili kvazi-sudskog službenika (npr. *quaestor parricidii* ili *iudex privatus*),⁷ dok je sabor samo potvrđivao ili mijenjao predloženu kaznu.⁸

Institucionalne reforme tokom 1. vijeka p. n. e., koje su se poklopile s opadanjem „republikanskog ustava“, donijele su daljnje inovacije u krivičnom postupku. Među najznačajnijima bilo je uspostavljanje stalne magistrature poznate kao *tresviri capitales* (također zvani *tresviri nocturni*), kolegija od tri službenika odgovornih za policijske poslove, pritvor i preliminarne istrage u krivičnim predmetima. Iako je njihova formalna nadležnost bila ograničena, imali su ključnu ulogu u početnim fazama gonjenja, naročito u slučajevima koji su uključivali građane nižeg statusa ili strance (*peregrini*), te su u određenim okolnostima bili ovlašteni da provode skraćene postupke (Nippel, 1995, str. 23).

⁶ Korisna uporedna perspektiva može se povući iz atinskog prava. U klasičnoj Atini, zločini poput izdaje, rušenja demokratije, obmane naroda, bezbožništva ili nedoličnog ponašanja u skupštini mogli su dovesti do izricanja smrtno kazne. Takvi slučajevi pokretani su *ex officio* kroz proceduru *eisangelia*, nakon razmatranja u *ekklesiji* ili *boule*. Metode izvršenja kazne razvijale su se tokom vremena: u početku su izdajnici živi bacani u ponor, ali su kasnije reforme zahtijevale da smrt nastupi prije izlaganja tijela, kako bi se spriječilo odavanje pogrebnihi počasti. U pravilu, Atenjani su izbjegavali mučenje, a smrtno kazne izvršavane su trovanjem (npr. kukutom) ili samoubistvom. Ipak, za izdajnike su važila izuzetna pravila – oni su podvrgavani mučenju. Prema Avramoviću, bili su pričvršćivani za drvenu dasku (*tympanon*) gvozdenim okovima i ostavljani da javno umru (Avramović, 2000, str. 184–189; MacDowell, 1999, str. 112).

⁷ U građanskim parnicama, rimski postupak bio je podijeljen na fazu *in iure* (pred magistratom) i fazu *apud iudicem* (pred privatnim sudijom ili *iudex privatus*). *Iudex privatus* birali su sami parničari. Iako su obično bili nepristrasni, historijski izvori bilježe slučajeve kada su privatne sudije saradivale sa strankama ili primale mito. Takva korupcija smatrala se teškom sramotom, a u ekstremnim slučajevima mogla je biti kažnjena i smrću.

⁸ Digest 47.9.9 (Gaius): *Qui aedes acervumve frumenti iuxta domum positum conbuserit, vinclous verberatus igni necari iubetur; si modosciens prudensque id commiserit, si vero casu, id est neglegentia, aut noxiam sarcire iubetur aut, si minus idoneus sit, levius castigatur; appellatione autem aedium omnes species aedificii continentur*. Prijevod: „Ako neko zapali zgradu ili naslagano žito podignuto u blizini kuće, naređuje se da bude vezan, bičevan i živ spaljen, ako je to učinio svjesno i namjerno. Ako je, međutim, radnja posljedica nepažnje, mora ili nadoknaditi štetu ili, ako to nije u mogućnosti, biti podvrgnut blažoj kazni. Pojam *aedificia* obuhvata sve vrste građevina“. Vidi i stav Mojovića da su magistrati izricali smrtnu kaznu prvenstveno za manja ili ritualna kršenja (npr. nezakonite sahrane unutar gradskih zidina, ilegalna noćna okupljanja), dok su ozbiljna krivična djela koja su povlačila smrtnu kaznu ostajala u nadležnosti *comitia centuriata* (Mojović, 2008, str. 171–172).

Rastuća složenost rimskog društva i prijelaz iz agrarnog poretka u imperijalnu metropolu zahtijevali su odgovarajući razvoj u shvatanju i procesnom tretmanu javnih delikata. Ono što je u ranoj Republici započelo kao uglavnom ritualizovan, religijom prožet oblik rješavanja sporova, postepeno je sazrijevalo u formalizovani sistem javnog krivičnog gonjenja, sa specijalizovanim sudovima (*quaestiones perpetuae*), zakonskim definicijama delikata i procesnim normama – razvojem koji je postavio temelje kasnijim imperijalnim kodifikacijama pod Augustom i njegovim nasljednicima (Geyer, 1880, str. 29–30).

B. Posebni i stalni porotni sudovi u kasnoj Rimskoj Republici

Kasniji period Rimske Republike obilježio je nastanak posebnih krivičnih sudova (*quaestiones extraordinariae*), a potom i institucionalizacija stalnih sudova porote (*quaestiones perpetuae*), koji su odigrali ključnu ulogu u razvoju rimskog krivičnog postupka. Ovi pravosudni organi predstavljali su prelaz sa starijeg modela suđenja pred skupštinama na specijalizovaniji i strukturiraniji sistem krivičnog pravosuđa.

U početku, *quaestiones extraordinariae* sazivane su kao izuzetni tribunali, nastali kao odgovor na određene političke ili društvene krize. Nisu činili dio redovnog sudskog aparata, već su osnivani *ad hoc* – privremeno, radi ispitivanja i suđenja za konkretna krivična djela. Jedan od najranijih zabilježenih slučajeva datira iz 207. godine p.n.e., kada je rimski Senat osnovao ovakav tribunal radi preispitivanja ponašanja *socii* (savezničkih zajednica) tokom Drugog punskog rata. Senat je, putem *senatus consultum*-a, pokrenuo *quaestio extraordinaria* – izuzetnu istražnu komisiju – što odražava njegovo sve veće uplitanje u pitanja koja su u redovnim okolnostima pripadala nadležnosti narodnih skupština (Mommsen, 1887, str. 155; Santalucia, 1989, str. 81).⁹

Do drugog stoljeća p.n.e., osnivanje *quaestiones extraordinariae* za pojedina krivična djela postalo je sve češće. Iako ovi sudovi nisu imali trajni karakter, njihova upotreba ukazuje na rastuću složenost rimskog javnog života i potrebu države da se nosi sa širim spektrom krivičnih ponašanja – naročito onih sa značajnim političkim posljedicama.¹⁰ U nekim slučajevima, plebisciti (*exempli gratia*, odluke *concilium plebis*) odobravali su formiranje ovakvih sudova, posebno kada su u zloupotrebe bili umiješani visoki zvaničnici, uključujući

⁹ Livije bilježi da je 186. godine p.n.e. Senat osnovao *quaestio extraordinaria* radi istrage o organizaciji razuzdanih i skandaloznih religijskih orgijastičkih igara (Liv. 39.14.18). Ciceron kasnije spominje slično posebno vijeće sazvano 138. godine p.n.e. zbog ubistva počinjenog u šumi Silanijana (Cic. *Brut.* 25.28). Gaj Salustije takođe navodi *quaestio extraordinaria* sazvano nakon atentata na Gaja Grakha i progona njegovih sljedbenika (Sall. *Jug.* 31.7).

¹⁰ Ovi izvanredni sudovi obično su se sazivali radi procesuiranja bivših konzula ili pretora optuženih da su svoje *officium* obavljali nečasno – posebno za djela poput iznude, pljačke ili čak ubistva počinjenog tokom njihove službe.

konzule i pretore. Ove procedure, možemo kazati, razotkrivaju napetost između tradicionalnih republikanskih vrijednosti i praktičnih potreba pravde u društvu koje se širilo i postajalo sve slojevitije (Bauman, 1967, str. 220–222).

Ključni prelomni trenutak dogodio se 149. godine p.n.e. donošenjem *Lex Calpurnia de repetundis*, kojom je stvoren prvi stalni sud porote, *quaestio perpetua de repetundis*. Ovim sudom predsjedavao je *praetor peregrinus*, a njegova nadležnost obuhvatala je slučajeve iznude i nezakonitog bogaćenja rimskih magistrata, posebno onih koji su upravljali provincijama. *Repetundae* (ili *res repetundae*) odnosile su se na protupravno stečena sredstva ili imovinu koju su provincijski službenici morali vratiti oštećenima.¹¹ Iako je formalno bila zasnovana na restituciji, svrha ovog suda bila je dvostruka: ispravljanje nepravdi nanesenih provincijalcima i obuzdavanje korupcije magistrata koji su daleko od Rima vršili *imperium*. U praksi, međutim, kaznena dimenzija ostajala je u drugom planu u odnosu na financijsku naknadu (Lintott, 1999, str. 111–113).

Osnivanje ovog suda predstavljalo je odmak od građanskopravnih sredstava ka javnom gonjenju. Ranije bi se ovakvi slučajevi vodili putem *civilis actio* za naknadu štete. Sa *Lex Calpurnia*, međutim, proces je dobio kvazi-krivični karakter. To se jasno vidi iz činjenice da su presude u okviru *quaestio de repetundis* mogle dosuditi *duplum* – dvostruki iznos iznuđenog novca – u korist državne kase, što je odražavalo penalnu dimenziju koja je prelazila puku kompenzaciju (Jaramaz Reskušić, 2003, str. 90; Bujuklić, 2006, str. 446–447).

Dalje reforme došle su pod uticajem tribuna Gaja Grakha u 120-im godinama p.n.e. Njegov saradnik, Marcus Acilius Glabrio, predložio je *Lex Acilia repetundarum*, koja je restrukturisala porotni sastav i učvrstila položaj ovog suda kao stalne institucije. Ovaj zakon dodatno je ojačao odgovornost magistrata za *crimina repetundarum* (iznude), dodatno brišući granicu između građanskih i krivičnih postupaka. Prema nekim autorima, *Lex Acilia* označava formalni prijelaz sa privremenih sudskih mjera na sistemsku institucionalizaciju krivičnog postupka. Time je akt *actio repetundarum* definitivno transformisan iz građanske tužbe u krivično gonjenje, podvrgnuto regularizovanim sudskim procedurama i dokaznim standardima (Mojović, 2006, str. 95–120).

Ovaj razvoj odražavao je šire društveno-političke krize kasne Republike. Kako je korupcija među rimskim elitama postala endemska, naročito u provincijama, javni pritisak da se zvaničnici pozovu na odgovornost sve je više

¹¹ Niz zakonodavnih mjera tokom ranog perioda Republike doveo je do formiranja *quaestiones perpetuae* radi gonjenja izborne korupcije (*ambitus*). Prema *Lex Cornelia Baebia* (181. g. p.n.e.) i *Lex Cornelia Fulvia* (159. g. p.n.e.), *ambitus* je bio kažnjiv smrtnom kaznom i zabranom obavljanja javnih funkcija: osuđenim licima bilo je zabranjeno kandidovanje za službe najmanje deset godina.

rastao. Moralni pad javne službe oštro su osuđivali intelektualci i politički lideri.¹² Ciceron u svom djelu *De officiis* žali: „Nijedna mana nije sramotnija od pohlepe, naročito kada kvari one kojima je povjereno upravljanje Republikom. Iskorištavanje *res publica* radi lične koristi nije samo sramotno, nego i zločinačko, perverzija koja je kadra srušiti i najbogatiju državu“ (*Cic. De Officiis*, 2.22.77). Stoga, razvoj od *quaestiones extraordinariae* do *quaestiones perpetuae* nije predstavljao tek proceduralno usavršavanje, već i konstitucionalni odgovor na eroziju javnog morala. Uvođenje stalnih krivičnih sudova u Rimu mora se posmatrati u širem kontekstu pada Republike, pravne racionalizacije i rastućeg uticaja profesionalnih magistrata u oblikovanju javnog prava. U konačnici, *quaestiones perpetuae* nisu bile samo institucionalna inovacija, već i presudan pokazatelj da je rimska Republika zakoračila u novu fazu u kojoj su krivično pravo, politička borba i očuvanje javnog poretka postali nerazdvojivo povezani, čime je utrput put kasnijoj centralizaciji i kodifikaciji u doba principata.

C. Krivičnopravne reforme Kornelija Sule, Cicerona i Pompeja

Tokom svoje diktature od 82. do 79. godine p.n.e., Lucije Kornelije Sula proveo je sveobuhvatne reforme rimskog krivičnog pravosuđa, ostavivši trajan pečat na strukturu i funkcionisanje rimskih sudova. Ove reforme bile su dio šire Suline političke agende usmjerene na jačanje autoriteta Senata i obnavljanje tradicionalnih republikanskih institucija, koje su tokom prethodnih decenija bile oslabljene građanskim nemirima i populističkim pokretima.

Jedna od najznačajnijih Sulinih mjera bila je donošenje *Lex Cornelia iudiciaria* 81. godine p.n.e. Ovim zakonom restrukturisan je porotni sistem (*quaestiones perpetuae*) tako što je članstvo u porotama bilo rezervisano isključivo za senatore, čime su *equites* (vitezovi) isključeni iz uloge porotnika – privilegije koju su uživali još od reformi Gaja Grakha. Ova promjena imala je za cilj obnavljanje senatske dominacije nad sudskim postupcima, ali je istovremeno generisala trajne političke tenzije. Zakon je uveo i novi način izbora porotnika: opšti spisak sudija (*album iudicum*) bio je podijeljen u deset *decuriae* (porotnih vijeća), od kojih je svaka imala utvrđen broj senatora (Malenica, prema Mojoviću, 2008, str. 175, navodi brojku od šezdeset po decuriji). Svaka decurija služila je tokom čitave kalendarske godine, nakon čega bi bila rotirana drugom, čime su uspostavljeni institucionalni temelji stabilnijeg i trajnijeg krivičnog sudskog sistema.

Stranke u postupku imale su pravo na *reiectio iudicum*, odnosno pravo da isključe ograničen broj predloženih porotnika. Međutim, stranka koja je

¹² *Lex Aurelia iudiciaria* iz 70. godine p.n.e. dodatno je reformisala izbor porotnika i strukturu stalnih sudova, uključujući i one koji su razmatrali predmete korupcije i izbornih delikata (*crimina ambitus*).

pripadala senatskom staležu uživala je veću privilegiju pri korištenju ovog prava, što su kasnije reforme nastojale da isprave kako bi se izjednačio položaj stranaka putem kombinacije međusobnog žrijebanja (*sortitio*) i isključenja (*reiectio*) (Jaramaz Reskušić, 2006, str. 303).¹³ Nakon što bi se konstituisalo porotno vijeće – *consilium quaestionis* – ono je ostajalo nepromijenjeno tokom čitavog postupka. Ako bi član umro ili se razbolio tokom suđenja, upražnjeno mjesto moglo je biti popunjeno žrijebom.

Sudskim vijećem predsjedavao je ili pretor ili posebno imenovani *iudex quaestionis*. Optuženi su zadržavali određenu procesnu autonomiju, uključujući pravo da zahtijevaju tajno ili javno glasanje o svojoj krivnji (Jaramaz Reskušić, 2006, str. 309). Ovo procesno usavršavanje svjedoči o sve većoj formalizaciji krivičnog postupka i označava odmak od ranijih, više ad hoc praksi.

Sula se bavio izbornom korupcijom i političkim podmićivanjem kroz *Lex Cornelia de ambitu*, proglašen iste godine. Ovim zakonom uspostavljena je specijalizovana *quaestio* za procesuiranje slučajeva *ambitusa* – pojma koji je obuhvatao mito, kupovinu glasova i manipulaciju izbornim procesom.¹⁴ Kao kazna, licima osuđenim prema ovom zakonu bilo je zabranjeno obavljanje javnih funkcija u periodu od deset godina (Pugliese, 1980, str. 292–293). Ova sankcija odražavala je rastuću zabrinutost zbog degradacije javnih funkcija korupcijom i predstavljala je uvod u još strožije regulative.

Kasniji razvoj pod Ciceronom dodatno je učvrstio ova ograničenja. Godine 63. p.n.e., u nestabilnom političkom okruženju Katilinine zavjere, Ciceron je kao konzul predložio *Lex Tullia de ambitu*. Ovim zakonom propisane su strožije kazne za teže oblike izborne zloupotrebe, uključujući desetogodišnje izgnanstvo (*exilium*) za kandidate umiješane u grube oblike predizbornog nedoličnog ponašanja.¹⁵

Dalje reforme pod zajedničkim konzulatima Pompeja i Krasusa 55. godine p.n.e. dovele su do donošenja *Lex Licinia de sodaliciis*, koja je kriminalizovala praksu angažovanja *sodales* – agenata plaćenih da utiču na birače i orkestriraju korumpirane izborne kampanje (Gabba, 1976, str. 256). Pompej je zatim uveo *Lex Pompeia de ambitu* tokom svog izvanrednog konzulata *sine collega* (bez kolege) 52. godine p.n.e., dodatno proširujući odgovornost za *ambitus*. *Lex*

¹³ Ova pravila izmijenjena su kroz *Lex Aurelia iudiciaria* (70. g. p.n.e.), *Lex Vatinia de alternis consiliis reiciendis* (59. g. p.n.e.), *Lex Pompeia* (55. g. p.n.e.) i *Lex Pompeia de vi* (52. g. p.n.e.).

¹⁴ Kao sankcije bile su predviđene visoke novčane kazne, isključenje iz Senata, doživotno lišavanje senatorskog statusa, zabrana kandidovanja na izborima za magistratske funkcije i slično.

¹⁵ Rimljani su progon (izgnanstvo) često smatrali najstrožijom kaznom, jer su ga poistovjećivali sa smrću (izgnanstvo je često značilo i gubitak rimskog građanstva, prema Mesihoviću, 2015, str. 536).

Pompeia je uvela stroge kaznene mjere: osuđena lica bila su podvrgnuta djelimičnoj ili potpunoj konfiskaciji imovine, trajnoj diskvalifikaciji od obavljanja bilo kakve javne funkcije, kao i diskvalifikaciji za svjedočenje u sudskim postupcima (Berger, 1991, str. 558).

U isto vrijeme razvio se sistem stalnih *quaestiones perpetuae*, od kojih je svaka bila posvećena suđenju određenim kategorijama krivičnih djela. One su obuhvatale:

- (1) *Quaestio de maiestate* (veleizdaja i zloupotreba službe),
- (2) *Quaestio de ambitu* (izborna korupcija),
- (3) *Quaestio de peculatu* (prisvajanje javnih sredstava),
- (4) *Quaestio de sicariis et veneficis* (ubistvo i trovanje),
- (5) *Quaestio de falsis* (falsifikovanje i krivotvorenje).

Ovi stalni sudovi predstavljali su značajan institucionalni napredak u rimskom krivičnom pravu. Oni su signalizirali pomak ka specijalizaciji i većoj procesnoj uređenosti, odražavajući transformaciju u shvatanju zločina i kazne u kasnoj Republici. Kako primjećuje Malenica (2008, str. 177), ovi organi doprinijeli su profesionalizaciji i stabilizaciji krivičnog sudstva, iako su osnovne političke napetosti i klasni sukobi ostali nerazriješeni.

D. Organi krivičnog postupka i tok krivičnog postupka krajem Republike

Počevši od sredine 2. vijeka p.n.e., rimski krivični (kazneni) postupak doživio je značajnu transformaciju pojavom *quaestiones perpetuae*, stalnih potrotnih sudova koje je zakon ustanovio radi procesuiranja određenih kategorija javnih zločina (*crimina publica*). Ova promjena označila je ključnu fazu u formalizaciji i institucionalizaciji rimskog krivičnog pravosuđa. Kroz niz zakonodavnih akata rimska država je ustanovila određene krivične delikte (*crimina legitima*), propisane kazne (*poenae legitimae*), nadležnosti pojedinih *quaestiones* i precizna procesna pravila koja su se pred tim sudovima morala poštovati.

Ovaj razvoj je faktički uveo, iako u embrionalnom obliku, načelo *nullum crimen, nulla poena sine lege* – načelo zakonitosti – koje je postalo temeljno u savremenim krivičnopravnim sistemima (Bayer, 1943, str. 27–28). Jedna od završnih prekretnica u tom procesu bilo je donošenje *Lex Iulia iudiciorum publicorum*, koje se pripisuje Augustu, a kojom je krivični postupak za sve javne zločine standardizovan kroz optužni proces.

Quaestiones perpetuae tako su postale primarna mjesta krivičnog suđenja. Ipak, ovi sudovi nisu imali opštu nadležnost; svaki *quaestio* bio je zadužen za određenu vrstu delikta (na primjer, *repetundae*, *ambitus*, *maiestas*). Ako bi se neko djelo našlo izvan okvira već ustanovljenih *quaestiones*, predmet se mogao rješavati putem magistratske *coercitio*, a kasnije i kroz *cognitio extra*

ordinem, izvanredni postupak sa manje procesnih garancija (Blagojević, 1957, str. 82; Watson, 1995, str. 63–64).

Do kraja Republike, optužni model (*procedura accusatoria*) postao je dominantni oblik postupka. Postupak je počinjao tek nakon formalne optužbe (*accusatio*), a u principu je svaki rimski građanin imao procesnu legitimaciju da pokrene krivično gonjenje – tzv. *accusatio popularis*. Ovo je bilo u surotnosti sa ranijom *actio privata*, gdje je samo oštećeni ili njegovi nasljednici mogli podnijeti tužbu. Otvorenost ovog sistema bila je ublažena ozbiljnim posljedicama za *calumnia* (lažnu optužbu), što je odvrćalo od neozbiljnih ili zlonamjernih prijava (Kunkel, 1973, str. 110).¹⁶

Pravo da se podnese *accusatio* pred narodnu skupštinu prvobitno su imali magistrati sa *ius agendi cum populo* (npr. konzuli, tribuni), ali je u okviru sistema *quaestiones* gonjenje mogao pokrenuti bilo koji građanin (*quivis ex populo*) sa legitimacijom, uz dozvolu (*postulatio*) predsjedavajućeg magistrata, obično pretora (Mojović, 2008, str. 177). Ovaj građanin–tužilac tako je nastupao kao predstavnik javnog interesa, a sam proces simbolizirao je kolektivnu moralnu reakciju rimskog naroda na učinjeno zlo.

Predsjedavajući funkcioner u *quaestio* najčešće je bio *praetor*, iako se po potrebi mogao imenovati poseban *quaesitor* (Brennan, 2000, str. 439). Po preuzimanju dužnosti predsjedavajući je polagao formalnu zakletvu (*iuramentum*) da će poštovati zakon, a njegove obaveze su prvenstveno uključivale nadzor nad procesnom pravilnošću tokom postupka. Nakon *Lex Aurelia iudiciaria* iz 70. g. p.n.e., porotni sastavi su birani iz tri decurije: senatora, vitezova (*equites*) i *tribuni aerarii* (Crawford, 1996, sv. 2, str. 736–737).¹⁷ Svaki *album iudicum* (lista podobnih porotnika) sastavljao se godišnje, a za konkretan predmet birano je žrijebom (*sortitio*) 75 porotnika – po 25 iz svake decurije (Geyer, 1880, str. 30).¹⁸ Porotnici su morali živjeti u Rimu ili njegovoj okolini, što je

¹⁶ Početkom 1. stoljeća p.n.e., naročito oko 80. godine p.n.e., donošenjem *Lex Remmia* uvedeno je krivično djelo *crimen calumniae* – lažna optužba – kao posebno krivično djelo. Time je formalno priznato postojanje opasnosti od zloupotrebe akuzatorskog sistema. Lice koje bi svjesno podnijelo lažnu optužbu moglo je biti osuđeno i kažnjeno javnim žigosanjem užarenim željezom slovom „C“ (*calumniator*) na čelu – upečatljivim i trajnim znakom sramote (Mommsen, 1899, str. 490–498).

¹⁷ *Tribuni aerarii* pripadali su posebnoj vrsti tribuna čiji je zadatak bio da ubiru prihode od građana za potrebe vojske. Godine 46. p.n.e. oni su isključeni s liste sudija (Nicolet, 1988, str. 162).

¹⁸ Imena sudija pisana su na pločicama koje su se izvlačile naizmjenično. U izuzetnim okolnostima izvučeni sudija mogao je biti razriješen i zamijenjen. Isto tako, laički sudije imali su pravo da traže izuzeće iz ličnih razloga (npr. bolest).

dotatno učvršćivalo centralizovani karakter krivičnog pravosuđa (Plinije, *Nat. Hist.* 33.7.30).¹⁹

U posljednja dva vijeka Rimske Republike, rimsko društvo bilo je zahvaćeno dubokim političkim i socijalnim previranjima, obilježenim nasilnim klanjskim sukobima, građanskim ratovima i postupnim urušavanjem tradicionalnih republikanskih institucija. Ovaj period nestabilnosti donio je sve veću politizaciju krivičnog pravosuđa, budući da su krivična suđenja postajala ne samo instrumenti sprovođenja pravde, već i sredstva političke borbe i odmazde. Često su pokretani procesi protiv uglednih pojedinaca – senatora, vojskovođa, tribuna – optuženih za korupciju, iznudu, veleizdaju ili izbornu korupciju (*ambitus*), često kao dio šireg fraksijskog sukoba. Mnogi od tih procesa sačuvani su kroz spise i govore Marka Tulija Cicerona, koji je igrao ključnu ulogu i kao tužilac i kao branilac u najvažnijim suđenjima kasne Republike. Njegovi govori – poput *Pro Roscio Amerino*, *In Verrem*, *Pro Milone* i *Pro Cluentio* – pružaju jedinstven uvid u procesne mehanizme rimskog krivičnog prava, retoričke strategije advokature i evoluciju standarda pravnog rezonovanja i pravičnosti.²⁰

Rimsko krivično pravo, i materijalno i procesno, počivalo je na određenim temeljnim načelima koja odražavaju napredno shvatanje pravne zaštite i uloge pravičnog postupka. Među najvažnijim bilo je načelo prezumpcije nevinosti. Iako nije bilo kodifikovano u savremenom smislu, ono je bilo implicitno priznato u strukturi optužnog sistema, gdje je teret dokazivanja ležao na tužiocu, a optuženi nije bio obavezan dokazivati svoju nevinost. Procesni model zahtijevao je javnu i obrazloženu optužbu, suđenje pred porotom i mogućnost odbrane – okvir koji je podrazumijevao sudsku uzdržanost i dokaznu osnovu prije izricanja osude. Ovo načelo kasnije je eksplicitno formulirao veliki rimski pravnik Julije Paulus, koji je u 3. vijeku n.e. zapisao: *Quos absolutè nocentes pronuntiare non possumus* – „Oni koje ne možemo proglasiti apsolutno krivima moraju biti oslobođeni“ (*Pauli Sententiae* 4.12.5).²¹ Iako je Paulus pisao u doba carstva, njegova formulacija odražava pravno rezonovanje koje je bilo prisutno već u republikanskom periodu, a njegova *Sententiae* se smatraju destilacijom ranije jurisprudencije (Watson, 1995, str. 76).

¹⁹ U album je bilo upisano između 300 i 360 senatora (senatori na funkciji nisu mogli biti upisani, kao ni oni koji su bolovali od hroničnih bolesti). Zanimljivo je i da je postojala starosna granica za sudije – nisu mogli biti mlađi od 30 niti stariji od 60 godina.

²⁰ Veliki broj Ciceronovih govora sačuvan je zahvaljujući njegovom sekretaru Tiru, koji ih je revnosno zapisivao.

²¹ Jedno od temeljnih načela rimskog krivičnog postupka bila je pretpostavka nevinosti, izražena u formulaciji: „Da je nevin sve dok nije utvrđeno da je kriv“. Iako ovakva formulacija nije kodifikovana u rimskim pravnim tekstovima, ona odražava širi akuzatorski princip *in dubio pro reo*, koji je podrazumijevao da teret dokazivanja leži na tužiocu, dok optuženi nema obavezu da dokazuje svoju nevinost.

Procesna kultura kasne Republike tako otkriva iznenađujuće moderan osjećaj za pravičnost, barem u teoriji. Prava optuženog uključivala su pravo da bude saslušan, pravo na branioca, pravo da ospori porotnike i pravo da izvede dokaze i svjedoke. Kako je Cicero istakao u *Pro Cluentio*, svrha krivičnog postupka nije bila samo da kazni, već da kazna bude izrečena pravedno i u skladu sa razumom i zakonom (*ratio et lex*) (Cic. *Pro Cluentio*, 146). Uprkos prisutnosti ovih načela, krivični proces nije bio imun na zloupotrebe. Političke motivacije, pritisak javnosti, manipulacija porotom i oratorski spektakl često su uticali na ishode suđenja. Ipak, normativna struktura rimskog krivičnog postupka – zasnovana na prezumpciji nevinosti, kontradiktornom izvođenju dokaza i zaštiti od arbitrarnog kažnjavanja – čini temeljni sloj u istorijskom razvoju evropskih pravnih tradicija (Kunkel, 1973, str. 114).

Postupak je započinjao *postulatiom*, u kojem je tužilac od nadležnog magistrata tražio odobrenje da pokrene krivični progon.²² Magistrat je tada procjenjivao da li predloženi tužilac ispunjava formalne i moralne kvalifikacije. Ukoliko je više građana željelo da gone istog optuženog, provodio se poseban postupak (*divinatio*) radi određivanja najpogodnijeg tužioca. Nakon što bi bio potvrđen, tužilac je formalno podnosio optužnicu (*nominis criminis delatio* ili *criminis professio*). U periodu Principata ova forma se razvila u *inscriptio* ili *subscriptio* (Jaramaz Reskušić, 2006, str. 326).²³

Optuženi je zatim bio pozivan da se pojavi na određeni datum, nakon čega je uslijedila *interrogatio in iure*, tokom koje je sudija provjeravao da li se navodno ponašanje uklapa u krivično djelo definisano zakonom. Optužnica je u pravilu bila pisana (*libellus accusationis*), ali su bile dopuštene i usmene optužbe, pod uslovom da naknadno budu unesene u zvanični zapisnik. U nauci postoji rasprava o tome da li je predsjedavajući magistrat imao pravo glasa pri donošenju presude ili je djelovao samo kao procesni nadzornik. Većina izvora upućuje na zaključak da je o krivici ili nevinosti odlučivala isključivo porota (*iudices*), dok je magistrat imao ključnu ulogu u procesnim odlukama i osiguravanju zakonitosti postupka.

U okviru rimskih *quaestiones perpetuae*, krivična optužnica (*libellus accusationis*) morala je sadržavati nekoliko bitnih elemenata da bi bila procesno valjana. Bilo je neophodno jasno naznačiti ime tužioca (*accusator*) i optuženog (*reus*), tačan krivični zakon (*lex*) koji tužilac smatra primjenjivim, kao i

²² U slučajevima kada je više građana podnijelo optužbu (*nominatio*), mogli su se međusobno dogovoriti ko će preuzeti ulogu javnog tužioca (*accusator*). Ako se nisu mogli dogovoriti, odluka je pripadala pretoru kroz postupak poznat kao *divinatio*, u kojem je magistrat birao jednog među njima da vodi optužbu. Pri tome je morao uzeti u obzir javni ugled (*existimatio*) budućeg tužioca i stepen njegove nepristrasnosti (*sine odio, sine studio*) (*Digesta* 48.10).

²³ Prema Jaramazu Reskušić, *praetor* je morao procijeniti javni autoritet potencijalnog tužitelja kao i njegovu nepristrasnost (2006., str. 326).

sažet opis navodnog krivičnog djela koje čini osnovu optužbe. Ovaj dokument nije imao samo formalni značaj optužbe, već je predstavljao procesni ključ za pokretanje krivičnog postupka. Po prijemu optužnice (*nomen receptum*), predsjedavajući magistrat – najčešće pretor ili drugi nadležni sudski službenik – odlučivao je da li optužba ispunjava propisane formalne uslove (Geyer, 1880, str. 29). Ako bi bila prihvaćena, optužnica je upisivana u zvanični registar krivičnih postupaka, što se nazivalo *nomen receptum*. Ova registracija označavala je prijelaz optuženog iz statusa običnog osumnjičenog u status *reus*-a, čime je postajao podložan nadležnosti krivičnog suda.

U kasnijoj republikanskoj praksi razvijale su se dodatne procesne garancije. Tužilac je bio obavezan da pruži finansijsku garanciju (*praedes litis et vindictiarum*) kao dokaz spremnosti da optužbu vodi do kraja. Ukoliko bi tužilac napustio progon bez sudskog odobrenja – naročito ako je to činio u dogovoru sa optuženim – mogao je biti krivično gonjen za *tergiversatio* (sramno povlačenje) ili *praevaricatio* (oblik procesne prevare i povrede dužnosti). Prema Jaramaz Reskušić (2006, str. 329), ove institucije su imale i kaznenu i preventivnu funkciju, štiteći integritet javnih optužbi u akuzatorskom sistemu.

Nakon što bi ove preliminarne formalnosti bile završene, optuženi je bio obavezan da se pojavi pred magistratom koji je predsjedavao *quaestio*-om. U toj fazi provodilo se ispitivanje, formalno nazvano *interrogatio lege*. Iako sam termin sugerira dokazno ispitivanje, naučnici se slažu da ovaj postupak nije imao značajke modernog unakrsnog ispitivanja niti sadržajnog saslušanja. Bayer (1943, str. 30) naglašava da *interrogatio* nije podrazumijevala detaljno razmatranje navoda optužbe, jer bi to bilo suprotno akuzatorskoj prirodi rimskog krivičnog postupka. Štaviše, Bayer ističe da u sačuvanim izvorima nema jasnih naznaka o sadržaju ili obimu ovog ispitivanja.

Mommsen, u svom poznatom djelu o rimskom kaznenom pravu, tvrdi da se tzv. *interrogatio* najbolje razumijeva kao formalistički procesni korak, izveden ne iz krivičnog, nego prije svega iz građanskog postupka. Smatra se da, iako je formalno ispitivanje provodio magistrat, njegova suština – potvrda nadležnosti i prihvatanje ili osporavanje optužbe – zapravo proizlazi iz tužiočevog zahtjeva. Svrha nije bila ispitivanje krivice optuženog, nego osiguranje da optuženi prizna primjenjivost određenog zakona pod čijom je normom bio optužen. Ovakvo shvatanje potvrđuje i obaveza da relevantna *lex* bude eksplicitno navedena u samoj optužnici, kao i bliska procesna veza između ove faze i naknadnog sazivanja porote (*iudicium*).²⁴

²⁴ *Lex Repetundarum* (Zakon o iznudi), odredba Z.35, sadrži poglavlje *praetor uti e lege interroget*, koje slijedi nakon propisa o istražnoj fazi i prethodi polaganju zakletve porotnika. Precizna zakonska definicija nije sačuvana. Ciceron u *De domo sua* 29.77 retorički pita: *Quis me umquam ulla lege interrogavit? Quis postulavit? Quis diem dixit?* („Ko me ikada ispitao

Interrogatio i zahtjev za sazivanje porotnog suđenja, oba predviđena u istom zakonskom okviru, djeluju kao funkcionalno povezane procesne opcije. Njihova međusobna isključivost, što se može zaključiti iz izvora poput *Actio Verrina*, sugerira da su predstavljali alternativne procesne puteve, zavisno od prirode optužbe i odgovora optuženog.²⁵

po bilo kojem zakonu? Ko je podnio optužbu? Ko je odredio dan [suđenja]?”). Ovo retoričko pitanje naglašava formalne uslove za pokretanje pravnog postupka prema rimskom pravu. Salustije u *Bellum Catilinae* 18 izvještava: *Autronius et P. Sulla, designati consules (688/66), legibus ambitus interrogati poenas dederunt* – oba konzula-designata procesuirana su i kažnjena po zakonu o izbornom podmičivanju (*lex ambitus*). U *Bellum Catilinae* 31 Salustije navodi: *Lege Plautia interrogatus erat ab L. Paulo* – Katilina je bio ispitan po *lex Plautia* od strane Lucija Paula (691/63). Velej Paterkul (*Historia Romana* 2.13) bilježi: *P. Rutilium (662/92) interrogatum lege repetundarum damnaverunt* – Rutilije je bio procesuiran i osuđen po zakonu o iznudi. Tacit u *Annales* 14.46 i 16.21 opisuje ispitivanja u postupcima za iznudu: *damnatus ... repetundarum Bithynis interrogantibus* (osuđen za iznudiavanje nakon ispitivanja od strane Bitinjana), i ponovno u 16.21, *Cilicum legati Capitonem repetundarum interrogant* (cilicijski delegati ispitivali su Kapitona prema zakonu o iznudi). Skolastik na *In Verrem (Scholia Bobiensia, 1.2.3.8, str. 206)* bilježi slučaj započete, ali povučene optužbe: *Accusari coeperat [M. Lepid, vjerovatno konzul 676/78] a duobus Metellis, Celere et Nepote, qui cum legibus interrogassent ... destiterunt* (Optužbu su započela dvojica Metela, Celer i Nepot, koji su pokrenuli ispitivanje prema zakonu, ali su se povukli). Drugi skolastik (*Actio Prima, 1.2.5, str. 128*) pita: *Quid est reum fieri nisi apud praetorem legibus interrogari?* („Šta znači postati optuženi, ako ne biti ispitan pred pretorom po zakonu?“) i nastavlja se: *Cum enim in ius vocatus esset, dicebat accusator apud praetorem reo: aio te Siculos spoliasset; si tacuisset, lis ei aestimabatur ut victo; si negasset, petebatur apud magistratum dies inquirendorum eius criminum et instituebatur accusatio* („Kad bi bio pozvan na sud, tužitelj bi rekao pretoru pred optuženikom: ‘Kažem da ste opljačkali Sicilijance.’ Ako bi šutio, smatralo se da je izgubio slučaj; ako bi to porekao, pokrenuta bi istraga kod magistrata radi istrage optužbi i podignuta bi formalna optužnica“).

²⁵ Livije (*Ab urbe condita* 38.50.8) navodi: *Neminem unum tantum eminere civem debere, ut legibus interrogari non possit* („Nijedan građanin ne bi smio toliko nadvisiti ostale da ne može biti ispitan po zakonu“), a u 45.37.4 ponavlja isti princip jednakosti pred zakonom. Iako je kasnija praksa povezana s procedurom ispitivanja bila čvršće vezana za pojedine zakone, stariji krivični postupak kojim je rukovodio magistrat (*magistratus quaestiones*) u pravilu je započinjao utvrđivanjem krivice kroz široke upite. To se razlikuje od užeg oblikovanja radnji u privatnom pravu, koje su bile vezane za određene edikte i formule. Ispitivanje (*interrogatio*) korišteno u takvim krivičnim postupcima vjerovatno je oponašalo formalizovani stil građanskog postupka – gdje je izostanak odgovora bio izjednačen sa priznanjem, a davanje odgovora vodilo izdavanju formula i nastavku postupka. Zakon o iznudi (*Lex Repetundarum*) izričito propisuje da je magistrat taj koji postavlja pravno pitanje (*interrogatio lege*). Građanski postupak je poznao *interrogatio* samo *iure*, tj. po zakonu i pred magistratom. Ipak, formalnu optužbu je morao formulirati tužilac, uz saglasnost magistrata. U mnogim slučajevima magistrat je vjerovatno pomagao tužiocu u oblikovanju pravno obavezne formulacije optužbe. Prema Ciceronu (*De domo sua* 29.77), krivični postupak se mogao pokrenuti bilo putem *interrogatio* ili *postulatio*, ili pak kao komicijalni postupak (*diem dicere*) – to jest, pozivanjem optuženog pred skupštinu.

Nakon provedenog ispitivanja, magistrat bi sumirao optužbe, a tužilac je bio dužan da stavi svoj potpis na optužnicu (*subscriptio*), čime bi ponovo potvrdio svoje procesne obaveze. Ovaj čin imao je obavezujuće posljedice: povlačenje iz postupka nakon te tačke, bez zakonitog razloga, izlagalo je tužioca sankciji *infamiae* ili krivičnoj odgovornosti za *praevaricatio*. Mogućnost da više građana potpiše optužnicu dodatno je naglašavala javni karakter rimskih krivičnih postupaka i davala procesnu snagu u politički osjetljivim ili visoko-profilnim predmetima.

Kada bi optužnica bila zvanično upisana u sudski registar (*inscriptio inter reos*), predmet bi postao dijelom formalne evidencije postupaka pred određenom *quaestio*. Tek tada je optužnica smatrana procesno valjanom i prihvaćenom. Posebno je važno naglasiti da je obim suđenja bio strogo ograničen sadržajem optužnice. Rimski krivični sudovi dosljedno su poštovali princip zakonitosti i ograničenosti tužbenim zahtjevom: optuženi je mogao odgovarati isključivo za radnje navedene u pisanom aktu optužbe. Proširivanje optužbi *extra petitum* nije bilo dopušteno, što je štitilo procesnu pravičnost i predvidljivost za optuženog.

Nakon toga, magistrat bi pozvao obje strane da se pojave na zakazano suđenje pred nadležnom porotom (*iudices*), čime se završavala preliminarna faza vođena pred predsjedavajućim magistratom *quaestio*-a. Od tog trenutka postupak je ulazio u adversarnu fazu, kojom su upravljala stroga pravila dokazivanja i oratorske vještine, pri čemu je magistrat djelovao kao procesni nadzornik, a *iudices* su donosili konačnu presudu.

U rimskom sistemu *quaestiones perpetuae*, teret dokazivanja (*onus probandi*) u cijelosti je ležao na tužiocu (*accusator*), koji je imao isključivu odgovornost da prikupi, predoči i potkrijepi dokaze potrebne za potporu optužbe. Predsjedavajući magistrat, bilo da je riječ o pretorskom ili posebnom sudskom službeniku (*iudex quaestionis*), nije imao istražnu ulogu u tom pogledu, niti je bio obavezan da samoinicijativno prikuplja ili ocjenjuje dokaze. Ova strukturalna osobina u potpunosti je bila u skladu s akuzatorskim modelom rimskog krivičnog pravosuđa, u kojem su stranke, a ne sud, kontrolisale razvoj činjenične osnove.

Rimska pravna tradicija priznala je javnu dimenziju krivičnog gonjenja, čak i kada ga je pokretao privatni građanin. Iako je formalno bio običan građanin, tužilac je djelovao *pro bono publico*, zastupajući interese Republike. Upravo iz tog razloga rimsko pravo mu je priznavalo procesne privilegije koje nisu bile dostupne tužiocima u građanskim parnicama. Kako naglašava Mommsen (1899, str. 393–408), *accusator* je uživao posebne prerogative koje su odražavale njegov kvazijavni tužilački položaj, uključujući mogućnost da poziva

svjedoke, pribavlja dokumenta i inače prinudi na saradnju na načine koji bi u privatnim sporovima bili nedopušteni.

Uvažavajući ove izazove, magistrat koji je predsjedavao *quaestio*-om bio je obavezan da zakaže suđenje na način koji bi tužiocu omogućio dovoljno vremena da prikupi i pripremi sve potrebne dokaze, uzimajući u obzir složenost i specifične zahtjeve svakog pojedinačnog slučaja. Na isti način, optuženi (*reus*) je bio dužan da samostalno prikupi i organizuje vlastite dokazne materijale. Kako napominje Bayer (1943, str. 30), ova bilateralna obaveza odražavala je princip jednakosti oružja unutar akuzatorskog modela, iako uz minimalnu sudsku intervenciju.²⁶

Kada bi magistrat utvrdio da je predmet spreman za suđenje, pristupalo se formiranju porote – *quaestio*. Ovo tijelo činili su obični građani (*iudices*), birani ad hoc za svaki postupak. Porotnici su se obično izvlačili žrijebom iz javno objavljenog godišnjeg spiska podobnih osoba, poznatog kao *album iudicum*. Na spisak su mogli biti uvršteni muškarci dovoljno visokog društvenog statusa, moralnog integriteta i pravne sposobnosti, koji su prethodno položili zakletvu da će svoju dužnost obavljati nepristrasno. Broj porotnika značajno je varirao u zavisnosti od zakonske osnove gonjenja. Prema Bayeru (1943, str. 30), broj ih je mogao biti i do 32 ili čak 75, što pokazuje koliko je važnosti pridavano kolektivnom moralnom sudu.

I tužilac i optuženi uživali su široko pravo peremptornog prigovora (*reiectio iudicum*), koje im je omogućavalo da isključe određene kandidate za porotu bez obaveze da daju obrazloženje. Ova procesna garancija imala je svoje

²⁶ U rimskom krivičnom postupku republikanskog perioda glavni akteri bili su tužilac (*accusator*) i optuženi (*reus*), pri čemu je optuženom često pomagao jedan ili više branilaca (*advocati*). Uloga tužioca bila je naročito zahtjevna, jer je on snosio punu odgovornost za pokretanje i potkrepljivanje optužbe. Bio je dužan da prikupi i predoči dokaze dostatne da uvjere vijeće porotnika u krivicu optuženog. Neuspjeh u tome izlagao ga je opasnosti da i sam bude krivično gonjen zbog *calumnia* – zločina lažne optužbe, što je bilo teško krivično djelo uvedeno *Lex Remmia*-om početkom 1. vijeka p.n.e. Suprotno tome, ako bi tužilac uspio i optuženi bio osuđen, mogao je dobiti i materijalne nagrade, što se savremenom pravnom umu može učiniti etički problematičnim. U određenim slučajevima, naročito onima koji su uključivali smrtnu kaznu, dio konfiskovane imovine osuđenog pripadao bi tužiocu. Ova praksa, iako prvobitno zamišljena da podstakne građane da pomažu u suzbijanju kriminala, s vremenom je dovela do sistemske zloupotrebe. Beskrupulozni pojedinci – koje u kasnijim rimskim periodima nazivaju *delatores* – gradili su reputaciju, pa i bogatstvo, kroz strateške parnice protiv imućnih građana, vođeni više nadom u finansijsku korist nego istinskom brigom za pravdu. Ova rimska osjetljivost na zlonamjerno gonjenje ima odjeka i u atinskoj praksi. U klasičnoj Atini, građanin koji bi pokrenuo *graphe* – javnu tužbu za djela poput pronevjere državnih sredstava – mogao je, nakon uspješne osude, od države dobiti dio povraćenih sredstava kao nagradu. Međutim, takva struktura podsticaja dovela je do pojave *sycophanta* (*sukophantes*), pojedinca koji je zloupotrebjavao sistem podnošenjem tužbi radi lične koristi, često putem insinucija ili oportunističkog parničenja (Šarkić, 1999, str. 79).

porijeklo u republikanskoj zabrinutosti za nepristrasno odlučivanje, posebno u politički osjetljivim ili značajnim predmetima. Kada bi panel porotnika (*iudices selecti*) bio konačno utvrđen, njegovi članovi polagali bi zakletvu (*sacramentum*) da će donijeti pravednu presudu, nakon čega bi suđenje formalno započinjalo. Postupak bi počinjao formalnom identifikacijom i potvrđivanjem strana u sporu, njihovih zastupnika i samih porotnika, što je obično obavljao sudski službenik (*scriba* ili *apparitor*). Uvodne riječi davao je najprije tužilac, izlažući optužbe, a potom optuženi ili njegov pravni zastupnik (*advocatus*), koji je iznosio odbranu.

Ako tužilac ne bi pristupio na zakazani dan, magistrat bi obustavio postupak i izbrisao optuženog iz spiska predmeta, čime bi se postupak faktički okončao. Suprotno tome, ako bi optuženi izostao iz opravdanih razloga, poput bolesti ili neizbježnog odsustva, suđenje se moglo nastaviti u njegovom odsustvu (*in absentia*). Ova asimetrična procesna regulacija odražavala je višu obavezu tužioca kao inicijatora javne akcije. Tokom *disputatio* – glavne faze rasprave – predsjedavajući magistrat imao je isključivo procesnu ulogu: osiguravao je uredno odvijanje postupka i sprječavao nepotrebna odugovlačenja ili ometanja. Bio mu je, međutim, zabranjen svaki aktivni angažman u dokaznom postupku. Kako ističu Schiller (2011, str. 286) i Berger (1991, str. 439), magistrat nije ispitivao svjedoke, nije razmatrao dokaze niti izražavao stavove o činjeničnim pitanjima. Njegova funkcija bila je u osnovi administrativna i nadzorna.

Dokazna faza postupka u potpunosti je pripadala strankama. Temeljni je bio princip dispozitivnosti u pogledu dokaza (*principium contradictionis*): ni predsjedavajući magistrat, ni porotnici, niti protivna strana nisu imali pravo da prinude optuženog na svjedočenje. Tužilac je bio dužan dokazati svaki element optužbe, u skladu s maksijom *actore non probante, reus absolvitur* – „ako tužilac ne dokaže, optuženi mora biti oslobođen“. Ovo pravilo je u skladu sa širim načelom rimskog prava izraženim u *Digesta* 22.3.2: *ei incumbit probatio qui dicit, non qui negat* – „teret dokazivanja leži na onome ko tvrdi, a ne na onome ko poriče“.

Optuženi, iako je bio zaštićen od direktnog ispitivanja od strane magistrata, porotnika ili tužioca, zadržavao je pravo da dobrovoljno iznese izjave u svoju odbranu. Mogao je negirati optužbe, predstaviti vlastitu verziju događaja ili komentarisati dokaze koje je tužilac iznio. Međutim, ovo učešće bilo je jednosmjerno: optuženi je mogao govoriti, ali ga niko nije mogao primorati da to učini niti ga podvrgnuti unakrsnom ispitivanju. Ovo strogo ograničenje predstavljalo je jednu od ključnih odlika rimskog akuzatorskog postupka i jasno ga razlikuje od savremenih inkvizitorskih sistema, gdje je ispitivanje optuženog od strane suda uobičajeno.

Suđenje se odvijalo kroz niz oratorskih i dokaznih izlaganja. Retorička vještina stranaka – naročito tužioca – često je bila odlučujuća (Novaković, 2021, str. 43–46). Porotnici su tokom cijelog postupka ostajali pasivni posmatrači, tiho primajući argumente i dokaze bez aktivnog učešća ili postavljanja pitanja. Nisu smjeli intervenirati niti tražiti pojašnjenja; njihova je uloga bila ograničena na donošenje presude na kraju postupka, i to isključivo na osnovu materijala koje su strane predstavile.

Ovaj model krivičnog suđenja – vođen od stranaka, procesno formaliziran i strogo akuzatorski – odražavao je širu pravnu kulturu Rimske Republike, koja je privilegovala individualnu inicijativu, javno učešće i procesnu pravičnost u okviru pravnog minimalizma.

U krivičnom postupku Republike nije postojala opšta niti neograničena građanska obaveza svjedočenja pred sudom. Kako ističe Mommsen (1899, str. 408), rimska pravna tradicija nije nametala univerzalnu dužnost svim građanima da se pojavljuju kao svjedoci u krivičnim procesima, čime se razlikovala od kasnijih pravnih sistema, posebno onih pod uticajem kanonskog prava i post-srednjovjekovnih kontinentalnih inkvizitorskih modela.

Pored odsustva opće obaveze svjedočenja, rimsko pravo nametalo je i posebna ograničenja u pogledu pravne sposobnosti (*capacitas*) određenih osoba da svjedoče (*testes*). Tako su osobe osuđene za krivična djela (*infames*), kao i lica sumnjivog ugleda, bile isključene iz svjedočenja zbog nepouzdanosti njihove vjerodostojnosti. Društveni status, moralni integritet i javni ugled bili su sastavni dio svjedočkog kapaciteta. Štaviše, društvene norme utemeljene na *pietas* – rimskom idealu porodične i hijerarhijske odanosti – zabranjivale su svjedočenje u određenim odnosima. Tako oslobođenici (*liberti*) i njihovi potomci nisu mogli svjedočiti protiv svojih bivših gospodara ili njihovih potomaka. Isto tako, potomci nisu mogli svjedočiti protiv svojih predaka, a slična ograničenja važila su i u drugim hijerarhijski osjetljivim odnosima (Mommsen, 1899, str. 401).

Rimske žene nisu bile kategorički isključene iz svjedočenja, iako je njihov pol uticao na procjenu vjerodostojnosti u zavisnosti od konteksta. Robovi (*servi*) su, barem načelno, mogli svjedočiti, ali uz značajna ograničenja. Nikada nisu smjeli svjedočiti protiv svojih gospodara, a njihova dokazna vrijednost uopće je smatrana slabom zbog njihovog pravnog statusa. Štaviše, pravilo je bilo da se njihovo svjedočenje može čuti samo u krajnjoj nuždi – i to često podvrgavanjem torturi (*quaestio per tormenta*), praksi koja je, iako kontroverzna, bila prisutna u rimskoj tradiciji pribavljanja podataka od robova.

Ispitivanje svjedoka u dokaznoj fazi (*probatio*) bilo je u potpunosti u rukama stranaka. Svjedoke je najprije ispitala stranka koja ih je pozvala (*directio ispitiwanje*), a potom su bili podvrgnuti unakrsnom ispitivanju od strane

protivne strane. Svjedočenje je moralo biti izazvano postavljenim pitanjima – spontana ili narativna izlaganja nisu bila dopuštena. Kako objašnjava Bayer (1943, str. 31), svjedoci nisu davali potpune i samoinicijativne izjave, nego su odgovarali na pojedinačna, često pažljivo formulirana pitanja stranaka.

Predsjedavajući magistrat *quaestio*-a imao je procesnu obavezu da spriječi neprimjerena pitanja. To se odnosilo na pitanja sugestivna, nejasna, irelevantna ili na drugi način neprikladna. Po pravilu, najprije su se saslušavali svjedoci tužilaštva, a zatim oni koje je predložila odbrana. Svi svjedoci morali su položiti zakletvu (*iusiurandum*) prije davanja iskaza, potvrđujući istinitost svojih izjava. U slučaju robova, međutim, njihovo svjedočenje podvrgnuto torturi bilo je dopušteno samo pod strogim uslovima i nikada kada je optuženi bio njihov gospodar.

Posebno niska dokazna vrijednost pridavana je tzv. svjedočenju po čuvenju (*testimonium de auditu*), tj. izjavama zasnovanim ne na ličnom saznanju ili neposrednom opažanju, već na onome što je svjedok samo čuo od drugih. Rimski sudovi takvo su svjedočenje smatrali nepouzdanim i ograničene dokazne vrijednosti.

Zanimljivo je da je optuženi imao pravo da pozove svjedoke ne samo radi osporavanja činjeničnih navoda, već i radi dokazivanja vlastitog ugleda. Ovo je bilo naročito značajno u doba Republike, kada su lična čast i društvena reputacija igrale važnu ulogu u sudskom uvjeravanju. Uticajne političke ličnosti, često na molbu optuženog, davale su pisane ili usmene izjave o njegovom dobrom karakteru pred sudom. Kako ističe Mommsen (1899, str. 441), takve *laudationes* ili reference o ugledu bile su uobičajena i prihvaćena komponenta rimske sudske retorike.

Pored svjedoka, stranke su mogle izvoditi i vještačenja (*periti*) te pisane isprave (*instrumenta*) u prilog svojim tvrdnjama. Ovi oblici dokaza, iako manje naglašeni od usmenog svjedočenja, doprinijeli su sveobuhvatnoj dokaznoj slici koju je razmatrao porotnički sud.

Jedno od najznačajnijih procesnih jamstava u krivičnim suđenjima rimske Republike bilo je isključenje prinudnog svjedočenja optuženog. Rimsko pravo nije dopuštalo da se optuženi ispituje protiv svoje volje. Ova zaštita predstavljala je rani oblik privilegije protiv samoinkriminacije. Shodno tome, primjena torture radi iznuđivanja priznanja od slobodnih osoba bila je kategorički isključena u republikanskom akuzatornom modelu.

Iznimka je postojala u slučaju robova optuženih za zločin. Za razliku od slobodnih građana, robovi su mogli biti podvrgnuti torturi radi iznuđivanja priznanja ili dodatnih iskaza. Međutim, takvi postupci nisu ulazili u nadležnost *quaestiones perpetuae*. Krivične stvari koje su se ticale robova uglavnom su se rješavale privatno od strane njihovih gospodara (*pater familias*), koji su

zadržavali široka disciplinska ovlaštenja nad domaćinstvom i nisu bili vezani formalnim procesnim pravilima.²⁷ Takvi postupci lišeni institucionalnih garancija javnih suđenja odvijali su se u vansudskoj sferi rimske kućne vlasti.

U krivičnom postupku rimske Republike, pojam dopuštenosti dokaza (*probatio admittenda*) nije bio uređen krutim isključujućim pravilima, kakva nalazimo u mnogim savremenim pravnim sistemima. Umjesto toga, rimsko pravo je počivalo na fleksibilnom, stranački vođenom modelu u kojem je predsjedavajući magistrat imao minimalnu kontrolu nad izborom i izvođenjem dokaza. Vodeći princip bila je oratorska i retorička uvjerljivost, a ne formalna dopuštenost. Svaki materijal – svjedočenja, dokumenti, vještačenja ili karakterne izjave – mogao je biti iznesen od strane stranaka, pod uslovom da je bio relevantan i javno predstavljen pred *iudices*. Težina dokaza prepuštala se u potpunosti subjektivnoj ocjeni porotnika, koji nisu imali obavezu da obrazlažu svoju odluku. Rimski pravници, posebno Ciceron, naglašavali su moralni i emotivni odjek dokaza više nego njihovu formalnu procesnu vrijednost, što odražava duboku povezanost prava, retorike i građanske vrline u republikanskom Rimu (Cic. *Pro Milone*).

Ipak, rimski krivični postupak poznao je određene praktične i etičke granice. Svjedočenja pribavljena torturom bila su ograničena na robove i nikada se nisu primjenjivala na slobodne građane. Indirektni iskazi (*testimonium de auditu*), iako nisu formalno isključeni, smatrani su nepouzdanim i obično su imali manju dokaznu vrijednost (Hermann, 1995, str. 9–13). Slično tome, svjedočenja osoba kompromitovanog statusa – poput osuđenika ili onih proglašanih *infames* – smatrana su nevjerodostojnim i često nedopuštenim. Uprkos tim ograničenjima, dokazni režim u republikanskim suđenjima karakterisala je otvorenost prema svim oblicima dokaza, oblikovana ne kodifikovanim standardima dopuštenosti, već društvenim normama, procjenom vjerodostojnosti i retoričkom vještinom koja je obilježavala elitnu rimsku litigaciju. U tom smislu, dopuštenost dokaza u rimskim krivičnim suđenjima više je bila pitanje retoričke strategije i uvjeravanja porotnika nego formalnog pravnog praga.

Po zaključenju dokazne faze, postupak je prelazio neposredno u fazu odlučivanja. Nije postojala formalna zajednička rasprava (*deliberatio*) porotnika prije glasanja. Međutim, oni su imali mogućnost da se uzdrže od donošenja presude ukoliko bi smatrali da dokazni materijal nije dovoljno jasan. U takvim slučajevima mogli su se pozvati na formulu *sibi non liquere* – doslovno „nije nam jasno“ – čime se odgađala odluka i nalagala ponovna provedba dokaznog postupka. Ovaj procesni institut, poznat kao *ampliatio causae*, mogao se primjenjivati više puta, a sa svakim ponavljanjem mogli su se izvoditi novi

²⁷ Ihering, međutim, zauzima drugačije stanovište o ovom pitanju (1874, str. 161–163).

dokazi i preispitivati već izvedeni. Kako ističe Bayer (1943, str. 32), ova praksa odražava rimsku sklonost procesnoj opreznosti u odnosu na ishitrene presude i naglašava fleksibilnost postupka pred *quaestio* u potrazi za materijalnom istinom.

U republikanskom rimskom krivičnom pravu nisu postojala kodifikovana ili obavezujuća pravila kojima bi se porotnici (*iudices*) vodili pri utvrđivanju je li određena činjenična tvrdnja dokazana. Ocjena dokaza bila je u potpunosti prepuštena slobodnom i subjektivnom uvjerenju sudija (*liberum iudicium*). Ovaj procesni model davao im je znatnu slobodu u procjeni vjerodostojnosti i dovoljnog obima dokaza iznesenih na suđenju. Jedan važan izuzetak odnosio se na priznanje optuženog. U skladu s pravnom maksimom *confessus pro iudicato habetur*, priznanje je imalo snagu presude o krivici i nužno vodilo osudi. Ipak, osuda se mogla zasnivati i na posrednim dokazima (*indicium*), koji su, ukoliko bi bili kumulativno uvjerljivi, smatrani pravno dovoljnim čak i bez direktnog svjedočenja ili materijalnih dokaza.

Presuda (*iudicium*) koju je donosila porota mogla je biti ili oslobađajuća (*absolutio*) ili osuđujuća (*condemnatio*), bez međufaza. Sudska odluka ili je u cijelosti prihvatila ili u potpunosti odbacivala optužbu. U početku je način glasanja – javno usmeno (*palam*) ili tajno putem glasačkih tablica – bio stvar izbora optuženog. Međutim, kako se procesni formalizam povećavao u kasnoj Republici, tajno glasanje postalo je obavezno u određenim kategorijama suđenja kako bi se zaštitila nezavisnost porotnika i spriječile prijetnje ili pritisci.

Presude nisu bile praćene pismenim niti usmenim obrazloženjem. Porotnici su imali obavezu samo da glasaju za *condemno* ili *absolvo*, pri čemu je većina glasova određivala ishod. Ne postoji dosljedan historijski dokaz koji bi pojasnio da li je ta većina morala biti relativna ili apsolutna; ipak, izostanak propisanog pravila o kvalifikovanoj većini sugerira da je dovoljna bila obična većina.²⁸ Nakon glasanja, predsjedavajući magistrat (*praetor quaestionis*) javno je proglašavao presudu. U slučaju osude, magistrat je bio obavezan izreći tačno onu kaznu koju je propisivao relevantni zakon (*lex*). Izricanje kazne nije predstavljalo posebnu procesnu fazu i nije podrazumijevalo diskreciju; rimski

²⁸ Nakon što bi svi argumenti i dokazi bili iscrpljeni, porotnici su se povlačili na glasanje. U kasnoj Republici glasanje se vršilo tajno, pomoću drvenih pločica premazanih voskom ili glinenih pločica. Na njima su olovom bila urezana slova „A“ (*absolvo*, „oslobađam“) i „C“ (*condemno*, „osuđujem“). Porotnici bi označili jedno od slova. Označavanje oba značilo je suzdržanost. Glasovi su se ubacivali u posudu (*urna*), a sudski službenik (*scriba*) ih je prebrojavao, nakon čega je pretor objavljivao presudu. U slučaju neriješenog broja glasova, optuženi je automatski oslobođan, u skladu s rimskim načelom *in dubio pro reo*. Ako bi previše porotnika ostalo suzdržano, glasanje se moglo ponoviti. Međutim, porota je odlučivala isključivo o krivnji.

krivični zakoni predviđali su unaprijed određene kazne (*poena certa*) za pojedina djela, a odstupanje nije bilo ni dopušteno ni zamišljeno.²⁹

Protiv presuda *quaestio* nije postojao formalni pravni lijek u obliku žalbe (*provocatio*). Odluka porote bila je konačna i neopoziva u okviru sudskog postupka. Ipak, u izuzetnim slučajevima, osuđeni je mogao tražiti pomilovanje političkim putem, najčešće kroz akt narodne suverenosti (*auxilium populi*), koji je mogao dovesti do ublažavanja ili ukidanja kazne, iako su takvi slučajevi bili rijetki i iznimni.³⁰

Sam postupak bio je javan i odvijao se na otvorenom prostoru, obično u određenom dijelu Foruma Romanuma, dostupnog građanima. Proces se vodio usmeno i neposredno pred donosiocima odluka, pri čemu su svi dokazi iznošeni uživo. Nije postojala mogućnost da se odluka temelji na posrednom pregledu spisa niti na pisanom izvještaju sudskih službenika, što će kasnije postati karakteristika inkvizitorskih postupaka u srednjovjekovnoj i ranonovovjekovnoj Evropi.

Za razliku od parničnog postupka, ni tužilac ni optuženi nisu mogli biti zastupani od strane punomoćnika (*procurator*) u svojoj odsutnosti. Optuženom je bilo dopušteno angažovati advokata (*advocatus*) isključivo kao procesnog pomagača, ali je morao biti lično prisutan i aktivno učestvovati u svojoj odbrani.³¹ Tužilac je, nasuprot tome, morao sam zastupati slučaj, bez ijednog procesnog asistenta. Ovakva procesna rigidnost dodatno potvrđuje pretpostavku da su krivični tužioc i u pravilu bili pravno obrazovane osobe ili pojedinci vješti u retorici, budući da je uspješno vođenje optužbe zahtijevalo poznavanje i materijalnog prava i forenzičke vještine uvjeravanja. Retorička dimenzija rimskih krivičnih suđenja imala je ključnu ulogu. Govori tužioca i odbrane bili su često dramatični i duboko strateški oblikovani (Cic. *De Oratore*, II, 16). Njihova svrha nije bila samo iznošenje pravnih argumenata nego i utjecaj na osjećaje i moralnu prosudbu porotnika. Ovi govori bili su središnji element kontradiktornog karaktera rimskog krivičnog postupka i često su presudno određivali ishod suđenja, posebno u situaciji kada nije postojala sudska kontrola nad dokaznim postupkom.

²⁹ Kazna koja bi se izrekla bila je unaprijed određena relevantnim zakonskim propisom i nije mogla biti mijenjana od strane suda, bez obzira na olakšavajuće okolnosti.

³⁰ Odsustvo žalbenih mehanizama i rigidnost kazni ukazuju na težnju rimskog krivičnog prava ka procesnoj efikasnosti i pravnoj izvjesnosti, iako na račun sudijske diskrecije i naknadne zaštite osuđenog. Ipak, mogućnost političke intervencije od strane narodnih skupština funkcionisala je kao ograničena forma korekcije u izuzetnim slučajevima.

³¹ U praksi, kako primjećuje Bayer, isti pojedinci koji su često nastupali kao *advocati* ili *patroni* u drugim postupcima, redovno su se pojavljivali i kao tužioc i u krivičnim procesima, čime su u elitnoj pravnoj kulturi kasne Republike često bili zamagljeni uloge branioca i optužitelja (1943, str. 33).

4. ZAKLJUČAK

Dok je rimsko privatno pravo odavno smatrano krunskim draguljem rimske pravne tradicije, značaj rimskog krivičnog prava – i materijalnog i procesnog – često je bio potcijenjen u pravnoj nauci. Ova relativna zapostavljenost može objasniti zašto relativno mali broj savremenih autora i pravnih historičara posvećuje pažnju razvoju krivičnog prava u antičkom Rimu. Ipak, pažljivom analizom postaje jasno da rimsko krivično pravo, posebno u svojoj procesnoj dimenziji, zaslužuje dublje proučavanje i ozbiljniju valorizaciju.

Za razliku od modernih pravnih sistema, rimsko krivično pravo nije bilo kodifikovano u jednom jedinstvenom zakoniku. Materijalne i procesne norme razvijale su se fragmentarno, prvenstveno kroz zakonske akte koji su se odnosili na određene vrste krivičnih djela. Svaki novi zakon koji je tretirao neko *crimen* – poput *ambitus*, *maiestas* ili *sicarii* – istovremeno je uvodio i posebne procesne mehanizme za njegovo suđenje. Na taj način se krivični postupak razvijao organski, odražavajući pravne i političke potrebe Republike i Carstva.

Uprkos odsustvu sveobuhvatne kodifikacije, iz dostupnih izvora jasno proizlaze određena temeljna procesna načela. Među najznačajnijima su pravo optuženog na odbranu, pravo na branioca (*patronus*), uloga porotnika (*iudices*) u utvrđivanju krivice, pretpostavka nevinosti, te rani oblici načela zakonitosti i maksime *in dubio pro reo* (u slučaju sumnje, odlučiti u korist optuženog). Prisutnost ovih elemenata – rijetkih u antičkim pravnim sistemima – potvrđuje procesnu sofisticiranost i trajni utjecaj rimskog krivičnog prava.

Osim toga, rimski krivični postupak karakterisala je relativno umjerena upotreba državne fizičke prisile. Samo je ograničen broj krivičnih djela potpadao pod isključivu nadležnost države, dok javno gonjenje u većini perioda nije predstavljalo pravilo. Ova pojava dijelom se objašnjava centralnom ulogom *pater familias*, čija je patrijarhalna vlast obuhvatala domaćinstvo i uključivala čak i *ius vitae necisque* – pravo života i smrti. U mnogim aspektima, rimsko domaćinstvo funkcionisalo je kao mikrokosmos suverene vlasti, a država je često ustupala pred unutrašnjom hijerarhijom. Kažnjavanje prestupa, naročito unutar porodice ili među robovima, najčešće je prepuštano diskreciji porodičnog poglavara, iako je u krajnjoj liniji bilo legitimisano širim državnim poretkom.

Primjeri izloženi u ovom radu predstavljaju tek fragment mjera kojima se rimska država bavila krivičnim ponašanjem. Ipak, oni pružaju ključan uvid u vrijednosti, odnose moći i pravnu logiku rimskog društva – društva koje je u mnogim aspektima bilo složeno i izrazito stratifikovano. Proučavanje rimskog krivičnog postupka stoga nije samo vježba pravne arheologije, već predstavlja neophodnu osnovu za razumijevanje evolucije evropskih pravnih tradicija,

naročito onih koje i danas oblikuju savremene koncepcije pravde, prava i pravičnog postupka.

Zaključno, naslijeđe rimskog krivičnog prava – iako manje slavljeno od naslijeđa rimskog privatnog prava – zaslužuje istaknuto mjesto u proučavanju klasičnih pravnih tradicija. Njegove institucije i načela nastavljaju da utiču na moderne pravne sisteme, podsjećajući na dubinu i snagu utjecaja rimske civilizacije. Istraživanjem ovih ranih oblika pravne regulacije i procesnih garancija ne samo da stičemo jasniju sliku rimskog svijeta, nego i produbljujemo razumijevanje pravnih temelja na kojima je izgrađena moderna Evropa.

REFERENCE

- Avramović, S. (2000). *Opšta pravna istorija, Stari i srednji vek*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Bayer, V. (1943). *Kazneno postupovno pravo, Prva knjiga, Povijesni razvoj*. Zagreb: Knjižara Z. Streitenberger.
- Berger, A. (1991). *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Philadelphia: American Philosophical Society.
- Blagojević, B. T. (1957). *Građanski postupak u rimskom pravu*. Beograd: Naučna knjiga.
- Brennan, T. C. (2000). *The Praetorship in the Roman Republic, Volume 2, 122 to 49 BC*. Oxford: Oxford University Press.
- Bujuklić, Ž. (2006). *Forum Romanum* (2nd ed.). Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Burdick, W. L. (2004). *The Principles of Roman Law and Their Relation to Modern Law*. Clark: The Lawbook Exchange, Ltd.
- Cicero, *De domo sua*, 29.77.
- Cicero, M. T. (1927). *Pro Lege Manilia. Pro Caecina. Pro Cluentio. Pro Rabirio Perduellionis Reo*, trans. H. Grose Hodge, Loeb Classical Library. Cambridge: Harvard University Press.
- Cicero, M. T. (1927). *Pro Milone. In Pisonem. Pro Scauro. Pro Fonteio. Pro Rabirio Postumo. Pro Marcello. Pro Ligario. Pro Rege Deiotarotrans*, trans. N. H. Watts. Cambridge: Harvard University Press. (Original work published 52 BCE)
- Cicero, M. T. (1942). *De Oratore*, trans. E. W. Sutton & H. Rackham. Cambridge: Harvard University Press. (Original work published 55 BCE).
- Cicero, M. T. (2014). *De officiis, English Edition*. London: William Heinemann.
- Crawford, M. H. (1996). *Roman Statutes, Volume II*. London: Institute of Classical Studies.
- Danilović, J. & Stanojević, O. (2003). *Tekstovi iz rimskog prava*. Beograd: Službeni list savezne Republike Jugoslavije.

- Du Plessis, P. J., Ando, C. & Tuori, K. (2016). *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Gabba, E. (1976). *Esercizio di Società Nella Tarda e Repubblica Romana*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- Geyer, A. (1880). *Lehrbuch des gemeinen deutschen Strafprozessrechts*. Leipzig: Fues-Verlag.
- Herrmann, F. R. (1995). The Establishment of a Rule Against Hearsay in Romano-Canonical Procedure, *Virginia Journal of International Law*, 36(1)/1995: 1-51.
- Ihering, R. v. (1874). *Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung, Zweiter Theil*. Leipzig: Breitkopf und Härtel.
- Jaramaz Reskušić, I. (2003). *Kaznenopravni sustav u antičkom Rimu*. Zagreb: Hrvatsko udruženje za kaznene znanosti i praksu i Ministarstvo unutrašnjih poslova, Policijska akademija.
- Jaramaz Reskušić, I. (2006). „Augustove reforme kaznenog prava i pravosuđa“, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 1/2006: 297-332.
- Kranjc, J. (1982). „Delicta in crimina v rimskem kazenskem pravu“, *Zbornik znanstvenih razprav*, 42/1982: 95-127.
- Kunkel, K. (1968). *Prinzipien des römischen Strafverfahrens*. Leiden: Brill.
- Kunkel, W. (1973). *An Introduction to Roman Legal and Constitutional History, Second Edition*. Oxford: Oxford University Press.
- Kunkel, W. (1974). *Kleine Schriften zum römischen Strafverfahren und zur römischen Verfassungsgeschichte*. Weimar – Böhlau: Verlag H. B. Nachfolger.
- Livy, *Ab urbe condita*, 38.50.8; 45.37.4.
- MacDowell, D. M. (1999). *Athenian Homicide Law in the Age of Orators*. Manchester: Manchester University Press.
- Malenica, A. (2008). *Rimsko pravo*. Novi Sad: Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Mesihović, S. (2015). *Orbis romanvs: udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije*. Sarajevo: Autorsko izdanje.
- Mojović, N. (2008). *Sudski postupak u rimskom pravu*. Banja Luka: Besjeda.
- Mojović, N. „Elementi demokratije u rimskoj republici“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Banjoj Luci*, 27-28/2006: 95-120.
- Mommsen, T. (1887). *Römisches Staatsrecht*. Leipzig: Verlag von H. Hirzel.
- Mommsen, T. (1899). *Römisches Strafrecht*. Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot.
- Nicolet, C. (1998). *The World of the Citizen in Roman Republic*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- Nippel, W. (1995). *Public Order in Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Novaković, F. (2021). The Power Of Arguments In Legal Rhetoric, *Akademik Düşünce Dergisi*, 4/2021: 30-49.

- Ogorelica, N. (1899). *Kazneno procesulano pravo*. Zagreb: Naklada Kraljevske Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinske Zemaljske vlade.
- Paulus, *Sententiae*, 4.12.5.
- Pliny the Elder. *Naturalis Historia*, 33.7.30.
- Pugliese, G. (1980). *Il diritto romano: il costituzione – carateri, fonti – diritto privato – diritto criminale*. Roma: Jouvence.
- Romac, A. (1973). *Izvori rimskog prava*. Zagreb: Informator.
- Rosenfeld, E. H. (1912). *Der Reichs-Strafprozess: Ein Lehrbuch*. Berlin – Boston: De Gruyter.
- Sanders, T. C. (2007). *The Institutes of Justinian*. Clark: The Lawbook Exchange, Ltd.
- Santalucia, B. (1989). *Diritto e processo penale nell'antica romano*. Milano: Guiffre.
- Schiller, A. A. (1978). *Roman Law: Mechanism of Development*. New York: Mouton Publishers.
- Scholia Bobiensia on *In Verrem*, 1.2.3.8, ed. Stangl, p. 206.
- Scholia Bobiensia, *Actio Prima*, 1.2.5, ed. Stangl, p. 128.
- Stanojević, O. (1998). *Rimsko pravo* (10th ed.). Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Strachan-Davidson, J. L. (1912). *Problems of the Roman Criminal Law*. Oxford – Clarendon: Clarendon Press.
- Šarkić, S. (1995). *Opšta istorija države i prava*. Beograd: Izdavačka kuća „Draganić“.
- Tacitus, *Annales*, 14.46; 16.21.
- Velleius Paterculus, *Historia Romana*, 2.13.
- Watson, A. (1995). *The Spirit of Roman Law*. Athens: University of Georgia Press.

Filip Novaković*

Criminal Justice in Ancient Rome: From Monarchy to the Fall of the Republic

ABSTRACT

The article offers a comprehensive analysis of the development of Roman criminal procedure from the Regal Period to the end of the Republic. It explores how early Roman society transitioned from private vengeance to state-administered justice, emphasizing the fusion of law, religion, and politics. Through an in-depth examination of evolving institutions such as the *quaestores parricidii*, *quaestiones perpetuae*, and reforms by Sulla, Cicero, and Pompey, the article illustrates the increasing formalization, specialization, and politicization of criminal law. The piece pays special attention to procedural principles including the presumption of innocence, the accusatorial model, and evidentiary practices. It concludes that Roman criminal law, although often overlooked in favor of private law, significantly shaped foundational concepts of modern European criminal justice systems.

Keywords: Roman criminal procedure, *Quaestiones perpetuae*, Accusatorial model, Presumption of innocence, Sulla's legal reforms, Republican legal institutions, Political trials in ancient Rome.

---

* Filip Novaković, LL.B. (Hons.) in General Law, LL.M. in Criminal Law, student of doctoral studies in law at the Faculty of Law of the University of Zenica (field: Criminal Law). *Corresponding Member* of the Bosnian-Herzegovinian-American Academy of Arts and Sciences. Full Member of the Association of Lawyers of the Republika Srpska, the Paleontological Society, the Victimology Society of Serbia, and the Croatian Association for European Criminal Law. E-mail: filip.novakovic.acc@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9979-5824>.